

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВИБОРЧИХ КОМІСІЙ В УКРАЇНІ

Бучин Микола

Національний університет "Львівська політехніка"

(стаття надійшла до редколегії – 10.11.2016 р., прийнята до друку – 15.12.2016 р.)

© Бучин М., 2016

Розглянуто проблему правового статусу виборчих комісій в Україні. На основі аналізу українського виборчого законодавства показано такі аспекти правового статусу виборчих комісій, як термін їхньої діяльності, обсяг повноважень, правовий статус членів виборчих комісій тощо.

Ключові слова: демократія, вибори, виборчі комісії, виборче законодавство, Україна.

THE LEGAL STATUS OF ELECTION COMMISSIONS IN UKRAINE

Mykola Buchyn

The article analyses a problem of the legal status of election commissions in Ukraine as a condition of their independence. It dwells on such elements of the legal status of election commissions, as the right to issue regulations binding for both citizens and authorities; permanent nature of commissions at the national level; lack of opportunity for the authorities which form a commission to recall proposed representatives to electoral bodies and others.

The electoral legislation of Ukraine which consolidates the legal status of election commissions is analyzed. Positive character of legal norms which enshrined permanent nature of the Central Election Commission of Ukraine in 1997 is emphasized. Gradual improvement and specification of the national electoral law regarding the scope of election commissions' powers and legal status of decisions they take is shown. It is proved that the legal status and characteristics of commission members greatly influence the character of commission's activity, its independence and effectiveness of functioning. Evolution of Ukrainian legal regulation of election commissions members' status is shown.

The problematic aspects of the legal regulation of election commissions' status in Ukraine is outlined and the ways of improving the legislation in this area are suggested. The latest include: feasibility of establishing educational and age limitation for commission members, especially for their managerial staff; need in vocational training for all commission members and inclusion of competent people whose professional activity is tangent to elections; establishing of appropriate remuneration of election commissions members; need in ensuring safety of election commissions members in the context of the Russia-Ukraine war; need for reduction of tension and conflict among electoral commissions members, etc.

Key words: democracy, elections, electoral commissions, electoral laws, Ukraine.

Однією з умов ефективного реформування політичної системи України та побудови демократичного політичного ладу є наявність інституту демократичних виборів. Останні повинні відповідати міжнародним стандартам, відбуватися на основі демократичних принципів. Одним з важливих демократичних принципів виборів (особливо для країн з "перехідним" політичним режимом) є принцип адміністрування виборів спеціальними органами. Він передбачає, що підготовка і проведення виборів перебувають у руках спеціальних виборчих органів – виборчих комісій. Виборча адміністрація повинна бути незалежною, адже тільки в такому разі вона

зможе об'єктивно організувати і провести вибори, забезпечити реалізацію принципу народного суверенітету. Серед чинників, які впливають на незалежність виборчих комісій, вагоме місце належить закріпленому у виборчому законодавстві їхньому правовому статусу.

Для України згадана проблема теж є вкрай актуальною, адже виборча практика нашої держави неодноразово показала, що з боку різних політичних сил відбуваються спроби незаконно вплинути на результат виборів. Тому лише за умови функціонування незалежної виборчої адміністрації можливо забезпечити реальне волевиявлення громадян. Аналіз

законодавчого закріплення правового статусу виборчих комісій в Україні дасть змогу побачити недоліки вітчизняного виборчого законодавства і запропонувати способи його вдосконалення. Це, своєю чергою, сприятиме зростанню рівня демократичності виборчої практики в нашій державі.

Проблематикою функціонування виборчих комісій в Україні займалися такі вітчизняні науковці та практики, як Н. Богашева, О. Богашов, А. Войцеховська, О. Марченко, Г. Михайлюк, М. Рябець та інші. Водночас більше проаналізовано такі проблемні аспекти функціонування виборчих комісій, як процедура їх формування, призначення керівного складу виборчих органів, а на питання правового статусу виборчих комісій звернено значно менше уваги. Крім того, відкритою залишається проблема щодо пошуку оптимального співвідношення та компромісу між забезпеченням демократичності виборчих комісій та їхньою ефективністю і професійністю.

Мета публікації – здійснити правовий аналіз виборчого законодавства України щодо регулювання правового статусу виборчих комісій.

Як вже зазначено, важливим чинником, який визначає рівень незалежності виборчих комісій, є їхній правовий статус. Комісії необхідно наділити правом видавати нормативні акти, які є обов'язковими для виконання як громадянами, так і органами влади. Не менш важливим є постійність комісій загальнонаціонального рівня, що дає можливість виборчому органу ефективно і системно займатися питаннями організації та проведення виборів. Щодо комісій середнього та низового рівнів, то вони, як правило, є тимчасовими утвореннями. Але тут треба врахувати характер та обсяг повноважень, які закріплені за цими комісіями законодавством країни.

Офіційні органи, які формують комісії, не повинні відкликати поданих представників, оскільки це поставило б останніх під значний контроль певних органів чи політичних сил. Це не стосується випадків припинення повноважень членів комісій у результаті дисциплінарного покарання. Усі члени органів відповідають за свої дії і не можуть незаконно втручатися у вибори (брати участь в агітації, здійснювати тиск на виборців, фальсифікувати результати виборів тощо). Те саме стосується і несумлінного виконання своїх службових обов'язків. Тому для збільшення ступеня відповідальності членів комісій доцільно вимагати від них складання присяги. Окрім того, важливо, щоб і політичні сили, які подають кандидатури до складу комісій, несли певну частину відповідальності за дії своїх членів виборчого органу.

Аналізуючи правову регламентацію різних складових правового статусу виборчих комісій в Україні, варто перш за все звернути увагу на питання про часовий характер їхньої діяльності. Так, на початкових етапах незалежності виборчі комісії були тимчасовими органами. Зокрема, термін повноважень ЦВК становив п'ять років (з 1994 р. – чотири роки), інших комісій – до закінчення офіційного виборчого процесу [3; 5; 8; 10]. Така ситуація, звісно, послаблювала вплив виборчих комісій та робила їх багато в чому залежними від органів влади.

Ситуація змінилася у 1997 р., коли з прийняттям Закону України “Про Центральну виборчу комісію” остання перетворилася на постійний державний орган [14]. Це посилило позиції ЦВК, зробило її самостійним та впливовим органом, який мав змогу ефективно адмініструвати вибори. Що стосується виборчих комісій нижчого рівня, то не позбавлена доцільності думка щодо перетворення окружних комісій теж на постійні органи, що дасть змогу підвищити їхній статус та незалежність. Водночас під час дослідження цього питання необхідно враховувати і фінансову складову, адже це додаткові фінансові витрати з бюджету країни.

Не менш важливою умовою незалежності комісій є обсяг їхніх повноважень, а також правовий статус прийнятих рішень. Саме обсяг повноважень, якими наділені комісії, визначає характер їхнього функціонування, взаємовідносини з органами влади, суб'єктами та електоратом. Розуміючи важливість цього, законодавець вже на парламентських виборах 1990 р. встановив імперативну вимогу: “Рішення виборчих комісій, прийняті в межах їх повноважень, є обов'язковими для виконання всіма державними і громадськими органами, підприємствами, установами та організаціями” [3].

Важливим було також положення, згідно з яким державні та недержавні органи зобов'язані сприяти комісіям у здійсненні ними своїх повноважень, надавати усі необхідні для їхньої роботи відомості та матеріали. Крім того, законодавство 1990 р. надало комісіям право звертатися до державних та недержавних структур з питань, пов'язаних з організацією та проведенням виборів. Останні були зобов'язані розглянути поставлені питання і дати відповідь у триденний термін [3]. На парламентських виборах 1998 р. законодавець підсилює незалежність виборчих комісій, заборонивши будь-кому втручатися у вирішення питань, зарахованих до компетенції комісій, крім передбачених законодавством випадків [6].

У 1999 р. законодавець зобов'язав органи влади, а також державні підприємства, установи та організації створювати належні умови для діяльності

комісій [7]. Це положення хоч і було загальним, але зробило істотний внесок у створення незалежних виборчих органів, оскільки ставило діяльність влади, спрямовану на забезпечення належного функціонування комісій, у ранг обов'язків, а не у ранг дій у разі звернення з боку комісій.

На парламентських виборах 2002 р. законодавець пішов далі, деталізувавши перелік обов'язків органів влади щодо забезпечення належного функціонування виборчих комісій: надавати необхідні приміщення; забезпечувати охорону, зокрема охорону виборчої документації; надавати транспортні засоби та засоби зв'язку, обладнання, інвентар, оргтехніку, що підлягали поверненню після припинення повноважень комісій [4].

На президентських виборах 2004 р. уперше чітко сформульовано повну характеристику правового статусу комісій. У Законі зазначено: "Виборчі комісії є спеціальними колегіальними державними органами, уповноваженими організовувати підготовку та проведення виборів Президента України та забезпечувати повне й однакове дотримання законодавства України щодо виборів Президента України" [9].

Описано також правовий статус комісій кожного рівня. У законі зазначено, що ЦВК очолює систему виборчих комісій і є комісією вищого рівня щодо усіх ТВК та ДВК. ТВК законодавець наділив статусом юридичних осіб та комісій вищого рівня щодо усіх ДВК на території відповідного округу. Що ж стосувалося ДВК, то вони не були, згідно зі законодавством, юридичними особами, мали право звернення до органів влади і володіли власною печаткою [9]. Чинне виборче законодавство зберегло усі вищезгадані норми.

На діяльність комісій, її незалежність та ефективність функціонування значно впливають правовий статус та особливості їхніх членів. Якщо на парламентських виборах 1990 р. до членів комісій не ставилось жодних вимог, то на президентських виборах 1991 р. законодавець вже визначив правовий статус членів виборчих органів. Згідно зі Законом України "Про вибори Президента України" від 5 липня 1991 р. членом комісії міг стати громадянин України, який мав право голосу. Не могли входити до складу комісій кандидати, претенденти на кандидатів, довірені та уповноважені особи кандидатів [8].

На парламентських виборах 1994 р. законодавець поставив деякі кваліфікаційні вимоги до членів комісій: голова, заступник голови і секретар ЦВК та не менше від третини її складу повинні були мати вищу юридичну освіту. Для секретаря комісії

будь-якого рівня законодавець поставив вимогу – володіти державною мовою [5].

У Законі України "Про Центральну виборчу комісію" від 17 грудня 1997 р. були детально прописані вимоги, які ставились до члена ЦВК. Ним міг стати громадянин України, який на день призначення досяг 25-річного віку, володів активним виборчим правом та державною мовою, проживав на території України не менше від останніх п'яти років. Не могла бути членом ЦВК особа, яка мала судимість за вчинення навмисного злочину, якщо ця судимість не знята у встановленому законом порядку [14].

Крім того, законодавець застосував до члена ЦВК таке поняття, як "несумісність". Зокрема, він не міг бути народним депутатом чи мати інший представницький мандат, бути кандидатом у Президенти чи народні депутати, їх довіреною особою, представником або уповноваженою особою партії (блоку), які беруть участь у виборах. Також член ЦВК не міг бути дружиною (чоловіком) чи іншим близьким родичем кандидата, перебувати у їх підпорядкуванні, бути членом іншої виборчої комісії, членом ініціативної групи Всеукраїнського референдуму та в інших, передбачених законодавством, випадках [14].

Член ЦВК не міг входити до складу органів влади, займатися підприємницькою або іншою діяльністю (крім наукової, викладацької та творчої у вільний від роботи час), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті отримання прибутку. Також у разі членства у партії до свого призначення, член ЦВК на термін здійснення своїх повноважень повинен був зупинити таке членство. Щобільше, члену ЦВК було заборонено брати участь у діяльності партії чи виконувати доручення її органу [14].

Під час парламентських виборів 1998 р. законодавець деякі із вищезгаданих несумісностей застосував і до членів комісій усіх рівнів. Це стосувалося заборони бути членом виборчого органу кандидатам, їх довіреним та уповноваженим особам, близьким та родичам кандидата [6].

На президентських виборах 1999 р. законодавець поставив додаткові вимоги до членів комісій усіх рівнів: відсутність прямого підпорядкування кандидатів та відсутність судимості за навмисний злочин, якщо ця судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку. Право бути членом ТВК та ДВК отримали лише громадяни, які проживали або працювали у межах відповідного округу [7]. Це положення мало важливе позитивне навантаження, оскільки призначення членами комісій

жителів інших округів на практиці, як правило, призводило до ігнорування ними роботи комісій, або ж вони неповною мірою включалися в їхню роботу із зрозумілих об'єктивних причин.

Також на президентських виборах 1999 р. законодавець вперше застосував певні обмеження щодо діяльності членів комісій: під час виконання своїх обов'язків їм заборонено агітувати за чи проти суб'єктів, а також оцінювати діяльність партій (блоків), які висунули кандидатів [7].

У 2002 р. законодавець обмежив членство в ОВК лише жителям відповідного округу чи населеного пункту, відкинувши право бути членами комісій особам, які працювали на відповідній території. Також позбавлялися права бути членами ОВК не лише особи із судимістю, але й громадяни, які утримувалися на цей момент в установах кримінально-виконавчої системи. Аналогічні вимоги стосувалися і членства у ДВК [4].

Під час виборів 2004 р. законодавець, бажаючи підвищити рівень професійності комісій, передбачив, що суб'єкти в разі подання кандидатур до складу комісій зазначали відомості про наявність у цих осіб досвіду роботи у комісіях, відповідної освіти та підготовки [9]. Відповідно за умови врахування цих показників на практиці можна було домогтися, принаймні, кваліфікованішого керівництва виборчих комісій.

Під час повторного голосування 26 грудня 2004 р. законодавець скасував вимогу щодо обов'язковості проживання члена комісії на території відповідного округу. Це можна було пояснити зміною порядку формування комісій, а відповідно необхідністю забезпечення їх повноцінного формування в усіх регіонах України. За законодавством також було заборонено вводити до складу спеціальних комісій, які утворювалися у стаціонарному лікувальному закладі, працівників цих установ, що давало змогу зменшити можливість впливу членів комісій на електорат цієї лікарні [13].

Під час парламентських виборів 2006 р. законодавець, продовжуючи розширення переліку осіб, які не можуть бути членами комісій, приєднав туди також працівників судів та правоохоронних органів. Крім того, був окремо окреслений перелік осіб, які можуть бути членами закордонної комісії: виборці, які проживають або перебувають у період підготовки та проведення виборів на території відповідної іноземної держави [11]. Така ситуація щодо вимог до членів комісій залишається незмінною до сьогодні.

Завершуючи аналіз правового статусу виборчих комісій, варто зазначити одну важливу деталь: організація позачергових виборів 2014 р. відбувалася у складній суспільно-політичній та безпековій ситуації, особливо – на Сході України. Як реакція на зовнішні виклики, у законі, на основі якого відбувалися вибори глави держави, була прийнята норма, відповідно до якої: “У винятковому випадку для забезпечення належної організації роботи окружної виборчої комісії її місцезнаходження може бути змінено Центральною виборчою комісією, за поданням відповідного голови обласної державної адміністрації, та знаходитися поза межами відповідного виборчого округу”. Також законодавець посилив заходи безпеки, зобов'язавши правоохоронні органи не пізніше, як за вісім днів до виборів забезпечити цілодобову охорону приміщень ОВК та, у разі необхідності за зверненням ЦВК, приміщень органів ведення Державного реєстру виборців [12]. Ці норми були вкрай важливими як для безпеки членів комісій, так і для можливості провести вибори на якомога більшій території України. І хоча вибори народних депутатів відбувалися в контексті дещо іншої військової ситуації (відносно “перемир'я” після Мінських угод), все ж доцільно, на нашу думку, аналогічні норми додати до чинного парламентського законодавства. Це тим очевидніше з огляду на те, що незалежно від розвитку подій на Донбасі, питання безпеки виборів залишатиметься актуальними ще тривалий час.

Проаналізувавши рівень законодавчої регламентації правового статусу виборчих комісій в Україні, можна окреслити проблемні аспекти його правового регулювання та способи вдосконалення законодавства у цьому сенсі.

Передусім, на нашу думку, доцільно встановити освітній та віковий цензи для членів комісій і, особливо, для його керівного складу. Ми погоджуємося у цьому аспекті з Г. Михайлюком, який, будучи головою ТВК № 99 на виборах 2004 р., аналізував власний досвід, зазначаючи: “... коли потрапляють до складу виборчих комісій 80-річні або з низьким рівнем освіти члени комісії, то влаштувати “лікнепи” ніколи, і тягар лягає на плечі інших членів комісії, а інші – це освітня, лікарі, інтелігенція, і якби не вони, то вибори б не відбулися з простої причини – через відсутність комісій” [16, с. 585].

Підтримуючи усе вищезазначене, ми погоджуємося із рекомендаціями міжнародних експертів і вважаємо за необхідне проведення професійного навчання для усіх членів комісій, а також введення

до її складу компетентних людей, професійна діяльність яких є дотичною до виборів.

Не менш важливою проблемою, яка потребує вирішення, є оплата праці членів комісії. Хоч кандидати частково вирішують цю проблему, оплачуючи разом із коштами з бюджету працю “своїх” членів, часто це не знімає проблеми і на практиці призводить або до відмови осіб бути членами комісії, або ж до неналежного виконання ними своїх обов’язків за принципом: як платять, так і працюємо.

І нарешті, хоч і є дещо спірною, але заслуговує на увагу позиція колишнього голови ЦВК М. Рябця щодо утворення чотирирівневої системи комісій в Україні. Крім уже наявних трьох рівнів, він пропонує запровадити ще один – регіональні комісії, які повинні бути постійними органами та мати повноваження щодо організації та проведення виборів та референдумів на території відповідного регіону. Такі комісії мають бути наділені більшістю аналогічних повноважень на регіональному рівні, якими тепер за законами наділена ЦВК. Це стосується не лише організаційно-технічних функцій, але й забезпечення реалізації та захисту виборчих прав громадян України, а також здійснення дієвого контролю за належним забезпеченням цих прав у межах регіону [17, с. 543].

На нашу думку, така система комісій, з одного боку, звісно, допоможе розвантажити діяльність ЦВК та уможливить організованіше здійснення адміністрування виборів. З іншого, діяльність таких комісій вимагатиме значних видатків з Державного бюджету. Тому, чи “варта шкіра виправи”, можна перевірити лише виборчою практикою.

Як ми бачимо, після проголошення незалежності України спостерігалася чітка тенденція до вдосконалення у вітчизняному виборчому законодавстві правового статусу виборчих комісій. Чинне виборче законодавство належно регламентує більшість аспектів функціонування виборчих комісій. Водночас актуальними залишаються ще такі питання, пов’язані із правовим статусом виборчих комісій, які або є дискусійними, або ж вимагають законодавчого врегулювання: проблема підвищення компетентності виборчих комісій; необхідність забезпечення безпеки членів виборчих комісій у контексті російсько-української війни; потреба зменшення рівня напруги та конфліктності серед членів виборчих комісій, які часто намагаються будь-якою ціною відстоювати інтереси політичних сил, які вони представляють, діючи часто в ущерб моралі, закону та ефективності роботи виборчих комісій; питання перетворення виборчих комісій середньої ланки на постійнодіючі

органи тощо. Невирішеність та відкритість цих проблем визначають перспективні напрямки наших подальших досліджень.

1. Богашева Н. В. *Виборчі комісії як орган управління виборчим процесом: проблеми формування і забезпечення професійності та об’єктивності* / Н. В. Богашева // *Вибори Президента України-2004: проблеми теорії та практики* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2005. – С. 530–542. 2. Богашов О. А. *Конституційно-правовий статус органів управління виборчим процесом в Україні* : монографія / О. А. Богашов. – К. : Центр учбової л-ри, 2013. – 273 с. 3. Закон “Про вибори народних депутатів Української РСР” від 27 жовтня 1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8304-11>. 4. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18 жовтня 2001 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 2001. – № 51–52. – С. 1058–1112. 5. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 18 листопада 1993 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 1993. – № 48. – С. 1099–1122. 6. Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 24 вересня 1997 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 1997. – № 43. – С. 787–822. 7. Закон України “Про вибори Президента України” від 5 березня 1999 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 1999. – № 14. – С. 274–304. 8. Закон України “Про вибори Президента України” від 5 липня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1297-12>. 9. Закон України “Про вибори Президента України” від 18 березня 2004 р. – К. : Парламентське видавництво, 2004. – 129 с. 10. Закон України “Про вибори Президента України” від 24 лютого 1994 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 1994. – № 8. – С. 200–220. 11. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 7 липня 2005 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 2005. – № 38–39. – С. 1454–1574. 12. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про вибори Президента України” щодо забезпечення належної організації та проведення виборчого процесу” від 15 травня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1272-18/paran2#n2>; 13. Закон України “Про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України” при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року” від 8 грудня 2004 р. // *Відомості Верховної Ради*. – 2004. – № 52. – С. 2076–2087. 14. Закон України “Про Центральну виборчу комісію” від 17 грудня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=733%2F97-%E2%F0>; 15. Марченко О. В. *Адміністративно-правовий статус виборчих комісій з виборів народних депутатів України* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Марченко Олеся Володимирівна ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. – К., 2011. – 20 с. 16. Михайлюк Г. П. *З досвіду роботи Територіальної виборчої комісії Територіального виборчого округу № 99 з виборів*

Президента України 2004 року (м. Бориспіль Київської області) / Г. П. Михайлюк // *Вибори Президента України-2004 : проблеми теорії та практики : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* – К. : Атіка, 2005. – С. 584–587.

17. Рябець М. М. Центральна виборча комісія: віхи становлення та розвитку: статті, доповіді, виступи, інтерв'ю / М. М. Рябець. – К. : Альтернативи, АртЕк, 2003. – 600 с.

1. Bohasheva N. V. Vyborchi komisii yak orhan upravlinnia vyborchym protsesom: problemy formuvannia i zabezpechennia profesiinosti ta ob'ektyvnosti / N. V. Bohasheva // *Vybory Prezydenta Ukrainy-2004 : problemy teorii ta praktyky : zb. mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* – K. : Atika, 2005. – S. 530–542.

2. Bohashov O. A. Konstytutsiino-pravovyi status orhaniv upravlinnia vyborchym protsesom v Ukraini : monohrafiia / O. A. Bohashov. – K. : Tsentruchovoi l-ry, 2013. – 273 s.

3. Zakon “Po vybory narodnykh deputativ Ukrainiskoi RSR” vid 27 zhovtnia 1989 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8304-11>.

4. Zakon Ukrainy “Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy” vid 18 zhovtnia 2001 r. // *Vidomosti Verkhovnoi Rady.* – 2001. – No. 51–52. – S. 1058–1112.

5. Zakon Ukrainy “Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy” vid 18 lystopada 1993 r. // *Vidomosti Verkhovnoi Rady.* – 1993. – No. 48. – S. 1099–1122;

6. Zakon Ukrainy “Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy” vid 24 veresnia 1997 r. // *Vidomosti Verkhovnoi Rady.* – 1997. – No. 43. – S. 787–822;

7. Zakon Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” vid 5 bereznia 1999 r. // *Vidomosti Verkhovnoi Rady.* – 1999. – No. 14. – S. 274–304.

8. Zakon Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” vid 5 lytnia 1991 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1297->

12. 9. Zakon Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” vid 18 bereznia 2004 r. – K. : Parlamentske vydavnytstvo, 2004. – 129 s.

10. Zakon Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” vid 24 liutoho 1994 r. // *Vidomosti Verkhovnoi Rady.* – 1994. – No. 8. – S. 200–220;

11. Zakon Ukrainy “Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy” vid 7 lytnia 2005 r. // *Vidomosti Verkhovnoi Rady.* – 2005. – № 38–39. – S. 1454–1574;

12. Zakon Ukrainy “Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” shchodo zabezpechennia nalezhnoi orhanizatsii ta provedennia vyborchoho protsesu” vid 15 travnia 2014 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1272-18/paran2#n2>.

13. Zakon Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” pry povtornomu holosuvanni 26 hrudnia 2004 roku” vid 8 hrudnia 2004 r. // *Vidomosti Verkhovnoi Rady.* – 2004. – No. 52. – S. 2076–2087;

14. Zakon Ukrainy “Pro Tsentralnu vyborchu komisiiu” vid 17 hrudnia 1997 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=733%2F97-%E2%F0>;

15. Marchenko O. V. Administratyvno-pravovyi status vyborchykh komisii z vyboriv narodnykh deputativ Ukrainy : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Marchenko Olesia Volodymyrivna ; Mizhrehion. akad. upr. personalom. – K., 2011. – 20 s.

16. Mykhailiuk H. P. Z dosvidu roboty Terytorialnoi vyborchoi komisii Terytorialnoho vyborchoho okruhu № 99 z vyboriv Prezydenta Ukrainy 2004 roku (m. Boryspil Kyivskoi oblasti) / H. P. Mykhailiuk // *Vybory Prezydenta Ukrainy-2004 : problemy teorii ta praktyky : zb. mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* – K. : Atika, 2005. – S. 584–587.

17. Riabets M. M. Tsentralna vyborcha komisii: vikhy stanovlennia ta rozvytku: statii, dopovidi, vystupy, interv'iu / M. M. Riabets. – K. : Alternatyvy, ArtEk, 2003. – 600 s.